

English by the students of NTUU “KPI”]. *Modern Scientific Journal*. URL: http://www.rusnauka.com/SND/Pedagogica/5_prihod_kol.doc.htm [in Ukrainian].

3. Jennings, David, Paul Surgenor, and Tim McMahon (2016). *Education Theory. Constructivism And Social Constructivism In The Classroom*. UCD - CTAG. Ucdoe.ie. N.p., 2013. Web. 6 May 2016. URL: http://www.ucdoer.ie/index.php/Education_Theory/Constructivism_and_Social_Constructivism_in_the_Classroom. [in English].

4. Tryus, Yu. V., Herasymenko, I. V. & Franchuk,

V. M. (2012). Systema elektronnoho navchannia VNZ na bazi MOODLE [System of electronic teaching on a MOODLE basics]. *Methodical manual*. (Ed.). Yu. V. Tryus, Cherkasy: 220 p. P. 6. [in Ukrainian].

5. Forostiuk, I. V. (2017). Vykorystannia platformy MOODLE v protsesi vykladannia inozemnykh mov u nelinhvistychnykh zakladakh vyshchoi osvity [Improving motivation of young people to study foreign languages at higher education institutions]. *Scientific Journal of the International Humanity University. Philological series*, no. 31, vol. 3, pp. 191–193. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 04.06.2018

УДК 378

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2018.140375>

Оксана Заїка, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри фізико-математичної освіти та інформатики Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МАТЕМАТИКИ

У статті розглянуто поняття відповідальності, її види, які продемонстровані на прикладі вивчення курсу “Основи геометрії”. Розкрито схему формування відповідальності: потреба, мотив, відповідальність. Піднімається питання про зв’язок типу особистості студента (екстернальний та інтернальний) із рівнем розвитку відповідальності в нього. Виділено компоненти мотивованого керівництва викладача навчальним процесом. Розглянуто потреби та вид відповідальності, що можна розвивати під час задоволення даної потреби.

Ключові слова: потреба; мотив; відповідальність; екстернальний та інтернальний тип.

Літ. 8.

Oksana Zayika, Ph.D.(Pedagogy), Senior Lecturer of the Physics and Mathematics Education and Computer Science Department Hlukhiv Oleksander Dovzhenko National Pedagogical University

RESPONSIBILITY AS THE FOUNDATION OF FORMATION OF FUTURE TEACHER OF MATHEMATICS

The article deals with the development of responsibility among students as the basis of the formation of future teacher of mathematics. Anyone who chooses the profession of a teacher takes responsibility for those whom he teaches and educates, at the same time answering for oneself, the professional training, the right to be a teacher. An irresponsible teacher cannot be, therefore, there is a need for the formation and development of responsibility among students while studying the various disciplines, including the mathematical cycle. At the core of any activity is the need that a person seeks to satisfy. First of all, there is need, a motive, and then there must be a responsibility for the way to meet their needs. Hence, the teacher should organize the classes so that students are motivated. There are five components of the motivated leadership.

In the article the example of studying the course “Fundamentals of Geometry” shows the possibility of forming the following types of responsibilities: for the choice of purpose and means of achieving it; for the cause; for consequences; for the result; for the other; for yourself. The level of development of responsibility of a person depends on the type of personality: an external or internal. Internals, unlike externals, work more productively not in a team, but in isolation. They are more active in finding the information. In addition, internals are better able to cope with work that requires an initiative. They are more determined, self-confident, principled in interpersonal relations, not afraid to take risks. All this must be taken into account when forming the responsibility of future teachers of mathematics.

The basis of the correct organization of educational activities is the theory of needs, motives and interests of

the person who carries out this activity. The article clarifies the list of needs that should be implemented in the process of the students' educational activity during studies the mathematical disciplines, and those types of responsibilities that are associated with them that can be formed and developed when meeting these needs.

Keywords: *a need; a motive; responsibility; an external and internal type.*

Постановка проблеми. Проблема відповідальності набула сьогодні особливу значущість у зв'язку з критичним станом сучасного світу. Усунення критичного стану залежить від людей, від їх активних цілеспрямованих відповідальних дій. Проблема розвитку відповідальності, одна з найважливіших для психолого-педагогічних наук. Особливо актуальною є проблема професійної відповідальності. Кожен, хто вибирає професію педагога, бере на себе відповідальність за тих, кого він учить і виховуватиме, разом з тим відповідаючи за самого себе, свою професійну підготовку, своє право бути педагогом.

Аналіз актуальних досліджень. Питання відповідальності досліджували філософи, зокрема: Платон, Аристотель, Кант, Г. Сковорода, С. Аксімов, О. Плахотний та інші. Вони в основному розглядали питання про співвідношення об'єктивної необхідності та реальної свободи. Історико-педагогічні аспекти відповідальності досліджували Я. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші.

Психологи І. Бех, Т. Гаєва, С. Сяканов, Т. Морозкіна, М. Савчин вважають, що відповідальність є характеристикою ставлення особистості до людей і визначають її як системну якість, завдяки сформованості якої людина стає здатною усвідомлювати віддалені наслідки своїх вчинків, у неї розвивається висока сензитивність до моральних ситуацій.

Навчання, за Г. Сковородою, неможливе без власної ініціативи, самостійності та активності самих вихованців. Основним принципом розвитку означених якостей є необхідність пов'язувати засвоєні знання з практикою, з життям. Викликати у молоді потяг до пізнання, бажання навчатися, розвивати у них ініціативу, самостійність, наполегливість в опануванні знань пропонувалось методом особистісного прикладу вихователя, привчання, схвалення [6].

У практиці навчання Ж.-Ж. Руссо радив застосовувати "метод практичних дій", в основу якого покладена думка про те, що будь-яка особистість має потребу у набутті знань. Завдання вчителя при цьому – зробити навчання доступним для вихованця, майстерно зародити в них цю потребу й надати засоби її задоволення [5].

Формування системи ставлень особистості до

дійсності (елементом якої є навчання) обумовлене також і реальними життєвими відносинами, в яких перебуває особистість. Ця думка знайшла підтвердження у психолого-педагогічних дослідженнях І. Бека, Г. Костюка, М. Левківського та інших. Якщо ставлення до навчання включає усвідомлення мети навчання, потяг до знань, спирається на активні емоційно-вольові процеси особистості, то зовнішні вимоги, які інтеріоризуються через таку внутрішню позицію, дають високі результати в навчальній діяльності. І навпаки, якщо ставлення відображають незадоволення ходом навчання, відсутність чіткого розуміння значення навчання, результати не можуть бути високими.

Мета статті – з'ясувати, що лежить в основі та які існують шляхи формування відповідальної людини, від чого залежить рівень розвитку відповідальності особистості.

Виклад основного матеріалу. Навчання в міру своїх сил і здібностей, старанність, ініціатива і творчість в оволодінні знаннями, прагнення поповнювати і оновлювати їх шляхом самоосвіти, вимогливість до себе і своїх колег – все це розглядається як фундамент формування професійної відповідальності майбутнього вчителя.

Відповідальність – якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з погляду її доцільності або шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки з панівними в суспільстві вимогами, нормами, законами, керуватися інтересами соціального прогресу [1].

Відповідальність – необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, учинки. Узяти на себе відповідальність – означає відповідати за свої дії перед іншими. Формування відповідальності – процес, спрямований на розвиток в особі установки на відповідальність, знань і усвідомлення суті відповідальності, відповідального ставлення до дійсності і досвіду відповідальної поведінки [2].

Дуже добре розкриті психологічне розуміння відповідальності у працях К. Муздибаєва [4]. Він підкреслює, що відповідальність пов'язана з: суб'єктом, який несе відповідальність, об'єктом – те, за що несе даний суб'єкт відповідальність, та іншим суб'єктом – перед ким несе людина відповідальність.

Якщо людина весь час вважає, що від неї нічого не залежить, то вона не несе ніякої відповідальності, а отже стає безвідповідальною. Таку позицію часто має студент, якого переконали в тому, що все, на що він здатен – це “просиджувати” години за партою та виконувати легкі, нецікаві завдання. Якщо змінити ставлення до такої людини й почати “навішувати” на неї відповідальність, то у цієї людини є можливість її розвинути.

Формування у студентів відповідального відношення до навчально-пізнавальної діяльності здійснюється не стільки через їх інформування про необхідність придбання знань для майбутньої професійної діяльності, скільки через організацію самого процесу навчання. При такому підході головна увага зосереджується не на виробленні навиків певних дій, а на формуванні потреби в цих діях. Це досягається тоді, коли студент стає активним учасником навчального процесу. Проблемний виклад навчального матеріалу, сумісне обговорення із студентами стану тієї або іншої проблеми і вірогідних шляхів її науково-практичного вирішення, застосування методів колективного і диференційованого навчання, вдосконалення оцінки результатів діяльності – все це в комплексі дає позитивні результати.

Все, що робить людина на протязі життя, має одну рушійну силу – намагання задовольнити потребу. Найточніший план, найпродуманіша організація і ретельний контроль виявляться безсилими, якщо виконавець не мотивований і не горить бажанням добре зробити справу [3]. Що людині потрібне, про що вона мріє, на що сподівається, що їй цінне в житті – все найголовніше зумовлене рівнем розвитку потреб. Відношення до праці є результат реалізації потреб.

Після постановки мети, виникає мотив (тобто стимул до виникнення певного процесу), а на наступному етапі у людини повинна “загостритися” така якість, як відповідальність за: спосіб та засоби досягнення мети, дії (діяльність чи бездіяльність), результат (позитивний результат – задоволення потреби; негативний результат – здатність людини визнати свої помилки та запропонувати дії по виправленню ситуації, що виникла).

Мотив – це спонукання до активності та діяльності особистості, соціальної групи, пов’язане з прагненням задовольнити певні потреби [7].

Ряд вітчизняних і зарубіжних психологів і педагогів надає величезне значення вивченню і формуванню внутрішньої мотивації. Серед зарубіжних психологів цьому питанню велику увагу приділяв Дж. Брунер. Він говорив про такі

мотиви, як цікавість, прагнення до компетентності (прагнення до накопичення досвіду, майстерності, умінь, знань), які учений пов’язував з цікавістю.

Після виникнення мотиву має з’явитися відповідальність за спосіб задоволення своєї потреби. Якщо розглянути класифікацію потреб за М. Кавериним [3], то під час виникнення та задоволення певної потреби в людині формується та розвивається певний вид відповідальності. Але для того, щоб потреба “заробила” і виконала роль рушійної сили, зокрема відповідальної поведінки, необхідна наявність мотиву. Іншими словами, для ініціації діяльності необхідно співвіднесення потреби з предметом, який здатний цю потребу задовольнити. Мотив це те, заради чого відбувається діяльність.

Можна виділити п’ять компонентів мотивованого керівництва викладача під час навчання:

- привабливість формулювання мети (мета повинна бути близькою до особистості та задовольняти певну її потребу (наприклад, у самовираженні);

- закріплення впевненості у власних силах (під час постановки завдання слід морально підтримати того, хто навчається, наголосивши на віру в нього, в його спроможність (під час навчання слід рухатися від простого до складного));

- організація зовнішніх умов розвитку (створення дружньої атмосфери, позиція викладача-порадника);

- стимулювання професійного росту (шляхом розвитку відповідальності за результати, за справу);

- конструктивна організація “зворотного зв’язку” (викладач виступає не в ролі контролера, а у ролі порадирика, співучасника навчального процесу).

Сформулювати мету так, щоб вона мала мотивуючий характер, означає виявити характеристики: стимулювання (стимулююча мета), досяжність, актуальність, привабливість, вимірність (яким чином будуть оцінені безвідповідальний та відповідальний підходи до справи; що буде виступати в якості виправлення результату: негативна оцінка чи необхідність виправлення роботи (ми схилиємось до останнього) тощо).

Робоча атмосфера на заняттях, яка сприяє розвитку відповідальності особистості, зокрема за свою навчальну діяльність, включає в себе: можливість приймати рішення (роль викладача зводиться до консультування); справжню особисту відповідальність, що виключає втручання керівника (розуміння того, що людина

несе відповідь за свої дії в тому числі й помилкові; викладач має нагородити правильно прийняті рішення, хоча би усною похвалою); терпляче відношення до помилок (помилки в діяльності уникнути повністю не реально, але підхід викладача до них може визвати розвиток відповідальності або ж, навпаки, призвести до самооборони того, хто навчається, його намагання уникати відповідальності); максимальну відповідальність (викладач надає лише пораду, але рішення приймає студент).

Отже, щоб людина стала відповідальною, вона повинна стати самостійною. Тому для виховання відповідальних і активних студентів, викладачеві необхідно створювати самостійність, освоїти тактику “делегування повноважень”, не зловживати вказівками, залишати можливість для ініціативи, оскільки там, де з’являються влада і примус, мотивація зникає, а отже, не задовольняються потреби, не розвивається відповідальність.

Але будь-яка відповідальність розуміє й контроль (чи особистий чи зовнішній). Оскільки для формування мотивації ключовим поняттям є співпраця то, для того щоб управління могло виконувати мотивуючу функцію, викладач має враховувати наступні принципи:

- прагнення до переваги позитивних оцінок над негативними і заходи заохочення повинні кількісно перевершувати міри покарання;

- замість примітивного матеріального стимулювання (гарна оцінка) перевага повинна бути віддана заходам, спрямованим на задоволення потреби в самоствердженні та інших, духовних, потреб особистості.

Виділимо ті види відповідальності, які можна сформувати під час занять з математики. Для прикладу розглянемо курс “Основи геометрії”.

Відповідальність за вибір мети та засобів її досягнення. Вибір мети та вибір засобів – це дві різні речі. Людина, яка обирає певну мету, може виправдовувати цією метою засоби її досягнення, тобто іншими словами – ухилятися від відповідальності за вибір засобів. Або навпаки, якщо людина занадто розбірлива у засобах, то в результаті вона може не досягти мети, тобто не виконати свій обов’язок (виявитися соціально безвідповідальною). Якщо людина, сформувавши мету, готова узяти собі контролера і визначити ціну питання, то вона ставить мету як відповідальна людина.

Так, наприклад перед студентом ставиться завдання: проаналізувати першу книгу “Начал” Евкліда. Студент для виконання завдання може обрати декілька засобів: по-перше, відшукати цю

книгу в електронному чи паперовому вигляді, або ж скористатися чужими викладками вже зробленого завдання в Інтернеті; погортати книгу, виписавши основні поняття, аксіоми та постулати або подати цю ж інформацію у вигляді таблиці чи схеми; порівняти викладений геометричний матеріал із сучасним трактуванням цих самих понять чи тверджень або обмежитися лише прогортанням книги. В залежності від обраного засобу досягнення мети дане завдання буде виконати студентом або формально (безвідповідально) або ретельно і поглиблено.

Студент обирає свої засоби для досягнення мети й вже несе відповідальність за свій вибір. Якщо його засоби не дали бажаного результату, студент несе покарання у вигляді затрати власного часу на перевиконання завдання, а не є покараним, отримавши низький бал за неякісне виконання роботи.

Відповідальність за справу. Цей вид відповідальності включає в себе декілька моментів: сміливість ініціативи разом із розумною обережністю, продумування справи, виконання – обов’язок, у фіналі – відповідальність за результат. Якщо ж справа не вдалася, то почуття відповідальності проявляється в готовності визнати свої помилки і за наслідки понести покарання чи заплатити (часом, зусиллям) за невдачу.

Так, наприклад, студенти поділяються на міні-групи й отримують завдання: проаналізувати сучасні підручники з геометрії та подати свої результати у вигляді проекту. Вони повинні розробити проект, передбачити всі необхідні засоби для досягнення мети й бути готовими переробити (тобто бути покараними за неякісне виконання справи).

Відповідальність за наслідки. Включає в себе зважування своїх можливостей: чи впораюся я? Ця відповідальність включає в себе відповідальність за дії та бездіяльність, за слова та обіцянки.

Цей вид відповідальності можна розвивати, наприклад, наступним чином. Студент отримує завдання закінчити певне завдання (задачу), розпочату іншим виконавцем. Тут він несе відповідальність за вибір засобів та за наслідки своєї діяльності: або завдання буде виконане або він змушений буде виконати все спочатку повністю сам.

Відповідальність за результат. Відповідальна людина досягне результату чого б їй це не коштувало. Але брати на себе відповідальність за результат, не маючи впевненості – безвідповідально.

Відповідальність за іншого. Цей вид відповідальності можна формувати та розвивати, нав'язуючи відповідальність у міні-групах певній особі, яка несе відповідальність за результат своєї групи, а, отже, за кожного її члена. Так може проводитися колоквиум: міні-групи, де виділено головуючого, отримують завдання, виконують їх, а потім опитуються всі члени цієї міні-групи, крім головуючого, оцінка якого залежить від результату діяльності усієї команди.

Відповідальність за себе. Відповідальність за свої слова, вчинки, свою життєву позицію. Цей вид відповідальності розвивається в того, хто звик завжди бачити свій вибір.

Можна пропонувати декільком студентам провести певне практичне заняття. Так, наприклад, одного студента призначити за представника системи Гілберта, другого – Вейля, третього – Лобачевського, четвертого – Рімана. Студенти повинні підготувати всю інформацію про ці системи, їх основні поняття, твердження і переконати, що їх система є найзручнішою, а геометрія, яка побудована на їх системі аксіом, є найкращою, ефективнішою, вагомішою по своєму застосуванню.

Відповідальність за результати навчальної діяльності – здатність особистості усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки між якістю власних дій й якістю їх результату: якісні дії – високий результат – моральне задоволення; неякісні дії – низький результат – необхідність внесення корективів у свою діяльність – виправлення результату дій.

Рівень розвитку відповідальності ще залежить від типу людини: екстернальний чи інтернальний [8]. Якщо людина вважає, що події, які відбуваються з нею, залежать насамперед від її особистісних якостей (компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей тощо) і є закономірними наслідками її власної діяльності, то людина має інтернальний тип. Якщо людина переконана, що її успіхи і невдачі залежать насамперед від зовнішніх обставин – умов навколишнього середовища, дій інших людей, випадковості, везіння чи невезіння тощо, то людина має екстернальний тип. Інтернали мають внутрішній локус контролю, екстернали – зовнішній. Інтернал вважає, що може впливати на події свого життя, керувати ними і, отже, нести відповідальність за них і за своє життя в цілому. Оскільки екстернал не відчуває себе здатним якимось впливати на своє життя, контролювати розвиток подій, він знімає з себе всяку відповідальність за все, що відбувається з ним.

Між інтернальними і екстернальними

особистостями є й інші відмінності, які можуть виявитися істотними з точки зору їх професійної діяльності. Так, наприклад, екстернали характеризуються більшою конформністю, схильністю маніпуляціям, вони більш поступливі і чутливі до думки й оцінок інших. В цілому, екстернальні особистості виявляються гарними виконавцями, ефективно працюють під контролем інших людей. Людина з низьким рівнем відповідальності, як правило, має екстернальний тип контролю і здатна добре виконувати свої егоїстичні потреби. Тому викладачеві для підвищення рівня відповідальності такої людини необхідно відшукати ці потреби, задоволення яких викликають у людини мотиви виконання діяльності. Інтернали, на відміну від екстерналів, продуктивніше працюють не в команді, а на самоті. Вони більш активні в пошуку інформації. Крім того, інтернальні особистості краще справляються з роботою, що вимагає прояву ініціативи. Вони більш рішучі, впевнені в собі, принципіві в міжособистісних відносинах, не бояться ризикувати.

Висновки. Як показали дослідження, в переважній більшості, маємо наступний зв'язок між типом контролю та рівнем відповідальності: інтернальний тип контролю – високий або середній рівень відповідальності; екстернальний тип контролю – середній або низький рівень відповідальності. Знаючи таку характеристику і враховуючи розташування потреб по мірі їх важливості для студентів, викладач має змогу правильно підібрати організаційні форми та методи до організації заняття так, щоб воно сприяло розвитку відповідальності за результати своєї діяльності, викликало бажання працювати та приносило моральне задоволення всім учасникам процесу.

Отже, в основі правильної організації навчальної діяльності, лежить теорія потреб, мотивів та інтересів того, хто виконує цю діяльність. Уточнимо перелік потреб, які повинні бути реалізовані в процесі навчальної діяльності студентів під час занять з математичних дисциплін, та ті види відповідальності (за Маслоу [3]), що пов'язані з ними.

1. Виконання поставленого завдання повинно бути ареною самоствердження особистості, представляти можливість набуття та збереження досить високого соціального статусу (у людини розвивається відповідальність за результат, за справу).

2. Заняття повинні надавати оптимальні умови для міжособистісних контактів, дозволяти не тільки вільний обмін думками, а й можливість

заводити і підтримувати приятні, дружні відносини (відповідальність за себе; під час групової форми роботи – можливість формування відповідальності за іншого).

3. Виконання поставленого завдання повинно бути засобом розширення орієнтації в світі через пізнання людських відносин, властивостей матеріалів і самопізнання (відповідальність за вибір мети та засобів, за наслідки).

4. Робота на занятті повинна забезпечувати реалізацію потреби в самовираженні, дозволяти розвернутися грі тих внутрішніх сил, які визначають оригінальність і своєрідність особистості (відповідальність за справу).

5. Робота повинна давати докази значимості особистого вкладу в досягнення своєї групи, вищу; демонструвати причетність особи до більш-менш значних соціальних звершень (відповідальності за вибір, за результат, за справу).

6. Робота повинна бути засобом задоволеності собою, моральними аспектами власної життєдіяльності, дозволяти жити по совісті, бути “творчістю” за законами краси, засобом реалізації естетичної потреби (відповідальність за себе, за результат).

7. Робота на заняттях повинна містити можливість осягнення та переживання правильності смисложиттєвих орієнтацій, бути засобом досягнення задоволеності життєвим шляхом (відповідальність за вибір, за себе).

8. Робота повинна допомагати розвитку і зміцненню потреби в подоланні і потреби в підготовленості, які прочитуються як підстави кар’єрного росту особистості (свідоме бажання нести відповідальність за свої дії чи бездіяльність, за наслідки).

ЛІТЕРАТУРА

1. Виховання свідомої дисципліни, почуття обов’язку і відповідальності [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://pidruchniki.com/1543042235026/pedagogika/vihovannya_svidomoyi_distsiplini_pochuttya_obov'yazku_vidpovidalnosti

2. Зозуляк-Случик Р. Формування відповідальності в дітей старшого шкільного віку / Р. Зозуляк-Случик, Р. Костригіна // Обрії. – №1(40), 2015. – С. 21–23.

3. Каверин С.Б. Мотивация труда. / Каверин С.Б. – Москва: Изд-во “Институт психологии РАН”, 1998. – 224 с.

4. Муздыбаев К. Психология ответственности / Муздыбаев К. – Ленинград: Наука, 1983. – 240 с.

5. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2 т. / Ж.-Ж. Руссо – Москва: Педагогика, 1981. – Том 1. – 445 с.

6. Шаблювский Е.С. Г. С. Скворода (К 250 летию со дня рождения украинского мыслителя и поэта) / Шаблювский Е.С. – Москва: Из-во “Знание”, 1972. – 40 с.

7. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник / Шапар В.Б. – Харків: Прапор, 2004. – 640 с.

8. Шкала Локусу контролю Дж. Роттера. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://om.net.ua/11/11_15/11_151598_shkala-lokusa-kontrolya-dzh-rottera.html

REFERENCES

1. Vykhovannya svidomoi dystsypliny, pochuttia obov'yazku i vidpovidalnosti [Education of conscious discipline, feeling of responsibility and responsibility]. [Electronic resource]. Available at: http://pidruchniki.com/1543042235026/pedagogika/vihovannya_svidomoyi_distsiplini_pochuttya_obov'yazku_vidpovidalnosti [in Ukrainian].

2. Zozulyak-Sluchik, R. & Kostrygina, R. (2015). *Formuvannya vidpovidalnosti v ditey starshogo shkilnogo viku* [Formation of responsibility in children of the senior school age]. *Obrii*, no.1 (40), pp. 21–23 pp. [in Ukrainian].

3. Kaverin, S.B. (1998). *Motivatsiya truda* [Motivation of labor]. Moskva: Izd-vo “Institut psikhologii RAN”, 224 p. [in Russian].

4. Muzydybaev, K. (1983). *Psikhologiya otvetstvennosti* [Psychology of responsibility]. Leningrad: Nauka, 240 p. [in Russian].

5. Russo, Zh.-Zh. (1981). *Pedagogicheskie sochineniya* [Pedagogical Works]. Moskva: Pedagogika, vol. 1, 445 p. [in Russian].

6. Shabliovskiy, Ye.S. (1972). *G. S. Skovoroda (K 250 letiyu so dnya rozhdeniya ukrainskogo myslitelya i poeta)* [G. S. Skovoroda (To the 250th anniversary of the birth of a Ukrainian thinker and poet)]. Moskva: Iz-vo “Znaniye”, 40 p. [in Russian].

7. Shapar, V. B. (2004). *Psikhologichnyi tлумachnyi slovník* [Psychological Explanatory Dictionary]. Kharkiv: Prapor, 640 p. [in Ukrainian].

8. Shkala Lokusu kontrolyu Dzh. Rottera [Scroll of the Locus of Control by J. Rotter]. [Electronic resource]. Available at: http://om.net.ua/11/11_15/11_151598_shkala-lokusa-kontrolya-dzh-rottera.html [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.05.2018

